

Research Paper

Examining the Conditions of Liability in Civil Responsibility in Iranian and English Law in the Context of Regional Planning and Sustainable Development

Sayeda Narges Fatemi¹, Vahid Ghasemi Ahd^{*2}, Seyed Vahid Lajevardi²

1. PhD student, Department of Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 289-302

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *loss, responsibility, civil liability, compensation*

Undoubtedly, common sense dictates that anyone who causes harm to another, under any name or condition, must compensate the injured party by considering the governing principles of civil liability and supporting the injured party, except in cases where the harm caused to another is lawful or the damage appears illegal and unreasonable. Not every injury that results in civil liability is claimable; its claimability is conditional upon the existence of specific conditions that legislators of the legal systems under study have examined in various subjects. Additionally, given that the occurrence of harmful incidents is inevitable for humans, humanity has always sought to establish rules that impose liability on the person who played the most significant role in the harmful incident. Thus, the entire mission of civil liability is to identify such rules. Therefore, the present study aims to examine the conditions of harm in the civil liability of Iran, England, the European Principles of Tort Law, and the Restatements of the Law of Torts in the United States. The research question will address the issue of harm concerning each set of laws. The research method in this study is descriptive-analytical, and the findings indicate that in the discussion of the conditions of harm in each of the aforementioned legal systems, there are similarities in some cases and differences in others.

Citation: Fatemi, S. N., Ghasemi Ahd, V., & Lajevardi, S.V. (2024). **Examining the Conditions of Liability in Civil Responsibility in Iranian and English Law in the Context of Regional Planning and Sustainable Development**, *Geography(Regional Planning)*, 13 (Special Issue 1), 289-302.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.253564.2768.

* **Corresponding author:** Vahid Ghasemi Ahd, **Email:** v.ghasemi@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Compensation for damages is a fundamental pillar of civil liability, emphasized by all legal scholars. Until harm results from the non-fulfillment of contractual obligations, the obligee has no right to claim damages. However, only damages that can be compensated are claimable. Civil liability pertains to the obligations of citizens living together in a shared society, determining how to prevent harm to others and how to compensate for it if it occurs. In Iranian law, the conditions for compensable damage in civil liability include the certainty of the damage, its directness, the absence of prior compensation, and its foreseeability. These conditions are thoroughly explained in Iranian law. In English law, civil liabilities are categorized into three types: liability arising from negligence, liability arising from intent, and strict liability. This article examines the conditions of damage in the civil liability of Iran and England, aiming to clarify the differences and similarities between these two legal systems in this regard.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical research method to examine the conditions of harm in civil liability under Iranian and English law, with a focus on regional planning and sustainable development. Initially, a comprehensive literature review will be conducted, including books, academic articles, and legal texts, to identify the fundamental principles and specific conditions of harm in both legal systems. Subsequently, a comparative legal analysis will be performed, examining and comparing the laws, judicial documents, and legal regulations of Iran and England to identify similarities and differences in the conditions of harm and civil liability. This analysis will enhance understanding of how these conditions align with sustainable development goals.

Results and Discussion

The occurrence of harm is a fundamental element of contractual civil liability, and a

claimant cannot seek damages from a breaching party unless they have suffered harm due to the breach. However, not all harm is claimable; only harm that is compensable can be pursued. In Iranian law, conditions for compensable harm include certainty, directness, non-compensability of previous damages, and foreseeability. Directness means that the harm must be directly caused by the defendant's actions. In English law, the concept of directness is also relevant, and damages are categorized into direct and indirect types. Indirect damages are compensable only if they were foreseeable at the time of the contract. Certain indirect or remote damages may not be claimable due to their lack of foreseeability. Non-economic interests, such as personal security and financial benefits, are also protected under English law. Overall, the criterion of foreseeability is used to identify claimable indirect damages. This article examines the conditions of harm in civil liability under Iranian and English law and aims to clarify the differences and similarities between these two legal systems.

Conclusion

Damage is a fundamental element of contractual civil liability, and a claimant cannot demand compensation until a loss has been suffered due to the breach of contract. However, not all damages are claimable; only those that meet specific conditions are compensable. In Iranian law, the conditions for claimable damages include certainty, directness, non-compensation, and foreseeability. Certainty means the extent of the damage must be precisely determinable, though this can be challenging in cases of future losses. Directness requires that the damage be directly caused by the defendant's actions. Non-compensation indicates that a loss should not be compensated more than once. Foreseeability means the damage must have been predictable at the time of the contract. In English law, foreseeability plays a crucial role in determining the compensability of indirect damages.

References

1. Ashley, P. S., Palmer, B., & Aldersey-Williams, J. (2014). An international issue: 'Loss of profits' and 'consequential loss'. *Business Law International*, 15(3).
2. Bahrami, H. (2014). *Qehri Liability*. Tehran: Imam Sadiq University. [In Persian]
3. Coulthard, W., & Cifelli, R. (2017). Consequential loss: Do you know what you are excluding? Retrieved October 17, 2019, from <http://jws.com.au/en/insights/articles/2017-articles/consequential-loss-do-you-know-what-you-are-exclud>
4. *Elguzouli-Daf v. Commissioner of Police of the Metropolis and Another* [1995] 1 All ER 833 / *McBrearty v. Ministry of Defense and Others* [1994] *The Times*, November 23.
5. Ghamami, M. (2009). *Damages in Civil Liability*. Tehran: State Publishing Company. [In Persian]
6. Harpwood, V. (2009). *Modern tort law* (7th ed.). New York: Routledge-Cavendish.
7. Honore, T. (1995). The morality of tort law: Questions and answers. In D. G. Owen (Ed.), *Philosophical foundation of tort law*. Oxford: Clarendon Press.
8. Jafari Langroudi, M. J. (2017). *Civil Law Course: Law of Obligations* (Vol. 1). Tehran: Ganj Danesh. [In Persian]
9. Jafari Langroudi, M. J. (2018). *Comprehensive Course in Legal Terminology*. Tehran: Ganj Danesh. [In Persian]
10. Jarva, D. (2017). What is indirect loss and how to compensate it? Retrieved October 17, 2019, from <https://lindblad.fi/en/indirect-loss-compensate>.
11. Katouzian, N. (2006). *Civil Law, Qehri Liability, Civil Liability*. Tehran: Dadgostar Publishing. [In Persian]
12. Katouzian, N. (2007). *Civil Law, Non-Contractual Obligations: Qehri Liability*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
13. Katouzian, N. (2021). *Introduction to Civil Law: Property and Ownership*. Tehran: Mizan. [In Persian]
14. Katouzian, N. (2021). *Non-Contractual Obligations* (Vol. 1). Tehran: Ganj Danesh. [In Persian]
15. *Munroe, J. (1997). Acrylics Ltd. v. London Fire and Civil Defense Authority and Others* (2 All ER 865).
16. Najafi, Sheikh M. H. (2025). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam* (Vols. 37 & 43). Qom: Al-Maktaba al-Islamiyya. [In Persian]
17. Qureshi, A. A. (1997). *Qamus al-Quran* (Vol. 3). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
18. Rahpeik, H. (2016). *The Law of Civil Liability and Compensations*. Tehran: Khorsandi Publications. [In Persian]
19. Safai, H., & Rahimi, H. (2018). *Civil Liability; Non-Contractual Obligations*. Tehran: Samt. [In Persian]
20. Shahidi, M. (2022). *Effects of Contracts and Obligations*. Tehran: Majd. [In Persian]
21. Suff, M., & Bourne, N. (2000). *Essential contract law* (2nd ed.). London: Routledge-Cavendish Publishing.
22. Taghizadeh, I., & Hashemi, A. (2018). *Civil Liability (Qehri Liability)*. Tehran: Payam Noor University. [In Persian]
23. Zamani, M., & Rezvantlab, M. R. (2019). The typology of indirect damages in Qehri liability. *Comparative Studies in Jurisprudence and Principles*, (2). [In Persian]

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۱، تابستان ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

بررسی شرایط ضرر در مسئولیت مدنی در حقوق ایران و انگلیس در راستای برنامه ریزی منطقه‌ای و توسعه پایدار

سیده نرگس فاطمی: دانشجوی دکتری، گروه حقوق، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

وحید قاسمی عهد*: استادیار، گروه حقوق، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

سید وحید لاجوردی: استادیار، گروه حقوق، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>بی شک هر عقل سلیمی این گونه حکم می‌نماید که هر کس تحت نام و هر شرایطی به دیگری ضرر بزند آسیب وارده به زیان دیده را با امعان نظر به اصل‌های حاکم در باب مسئولیت مدنی و پشتیبانی از زیان دیده بایستی جبران نماید، به جز در مواردی که وارد شدن ضرر به دیگری بر اساس قانون باشد یا ضرری که به فرد وارد شده است غیرقانونی و نامتعارف جلوه کند. از سویی هر آسیب سبب مسئولیت مدنی، قابل مطالبه نخواهد بود، بلکه ویژگی مطالبه بودن آن مشروط به وجود شرایط آن است که قانونگذاران سیستم‌های حقوقی مورد مطالعه در موضوعات مختلف آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. از سویی دیگر با توجه به اینکه وقوع حوادث زیان‌بار برای بشر امری اجتناب‌ناپذیر است؛ لذا همواره بشر به دنبال وضع قواعدی بوده که براساس آن مسئولیت را به شخصی تحمیل نماید که بیشترین نقش را در حادثه زیان‌بار داشته است. از این‌رو تمام رسالت مسئولیت مدنی شناسایی چنین قواعدی می‌باشد. بنابراین هدف پژوهش حاضر بررسی شرایط ضرر در مسئولیت مدنی ایران، انگلستان، اصول اروپایی حقوق مسئولیت مدنی و بیانیه‌های مسئولیت مدنی آمریکا می‌باشد؛ و سوال مطرح شده در مورد هر یک از قوانین نسبت به مسئله ضرر خواهد بود. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و یافته‌ها نشان دهنده آن است که در بحث شرایط ضرر در هر یک از سیستم‌های حقوقی یاد شده، در برخی موارد مشابهت‌ها و در برخی موارد تفاوت وجود دارد..</p>	<p>شماره صفحات: ۲۸۹-۳۰۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه‌های کلیدی: ضرر، مسئولیت، مسئولیت مدنی، جبران خسارت</p>

استناد: فاطمی، سیده نرگس، قاسمی عهد، وحید و لاجوردی، سید وحید (۱۴۰۲). بررسی شرایط ضرر در مسئولیت مدنی در حقوق ایران و

انگلیس در راستای برنامه ریزی منطقه‌ای و توسعه پایدار، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، دوره ۱۳ (ویژه‌نامه ۱)، ۲۸۹-۳۰۲.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.253564.2768

* نویسنده مسئول: وحید قاسمی عهد، پست الکترونیکی: v.ghasemi@gmail.com

مقدمه

اهمیت جبران زیان‌هایی که شخص به بار می‌آورد تا جایی است که، همه دانشمندان حقوق، ضرر را یکی از ارکان مسئولیت مدنی دانسته و لزوم جبران آن را یکی از مهمترین اهداف مسئولیت مدنی بیان نموده‌اند. ورود ضرر یکی از مهمترین ارکان مسئولیت مدنی قراردادی نیز است و تا زمانی که به سبب عدم ایفای تعهدات قراردادی ضرری به متعهدله وارد نشود وی حق مطالبه خسارت را از متعهد پیمان شکن ندارد، ولی هر ضرری هم قابل مطالبه نیست، بلکه ضرری قابل مطالبه است که قابلیت جبران را داشته باشد.

با این شرایط و توضیحات بالا نتیجه می‌گیریم که موضوع مسئولیت مدنی، تعهدات شهروندهایی است که با یکدیگر زندگانی مشترک اجتماعی را دارا هستند؛ از این رو در حقوق مسئولیت مدنی روشن خواهد شد که چه قواعدی بر همگان تحمیل می‌شود تا از اضرار ناروا به دیگران پرهیز شده و در صورت لزوم زیان‌های وارده جبران شوند.

در قوانین ایران شرایط ضرر در مسئولیت مدنی در چند قسمت آمده است: نخستین شرط از شرایط ضرر قابل جبران در مورد مسلم بودن ضرر می‌باشد. مستقیم بودن، شرط دوم از شرایط ضرر قابل جبران است. شرط سوم جبران نشدن است. و شرط آخر قابل پیش بینی بودن است. بنابراین در حقوق ایران شاهد توضیح کامل در قبال شرایط ضرر در مسئولیت مدنی هستیم. در حقوق انگلستان می‌توان انواع مسئولیت‌های مدنی را به سه دسته تقسیم نمود: ۱- مسئولیت ناشی از بی احتیاطی ۲- مسئولیت ناشی از عمد ۳- مسئولیت بدون تقصیر. با این توضیحات در نهایت بایستی عنوان نمود که این مقاله سعی بر این دارد تا شرایط ضرر در مسئولیت مدنی ایران و انگلستان را به طور کامل مورد بررسی قرار دهد.

مفهوم شناسی مسئولیت مدنی

در نبود توصیف قانونی، حقوق‌دان‌ها با عبارتهای گوناگونی مسئولیت مدنی را توضیح داده‌اند: مسئولیت^۱ (مدنی)، تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا ناشی از فعالیت او شده باشد. (فقه) در همین معنی لفظ ضمان را به کار برده‌اند و معنی آن هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی و مسئولیت کیفری است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۷: ۶۴۲).

در هر وضعی که فرد مجبور به جبران زیان دیگری قرار گیرد، گفته می‌شود؛ در مواجهه با او دارای «مسئولیت مدنی» است. بر اساس این تکلیف ارتباط دینی مخصوصی میان خسارت‌دیده و مسئول ایجاد می‌شود؛ زیان دیده طلبکار و مسئول بدهکار می‌شود و موضوع بدهی جبران خسارت است که به طور معمول با دادن پول انجام می‌پذیرد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۶).

مسئولیت مدنی... عبارت است از تکلیف شخص به جبران زیانی که بر اثر عمل نامشروع (به جز غصب) به دیگری وارد شده است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۵۲).

مفهوم شناسی ضرر

«صحيح اللغه، ضرر را مخالف منفعت دانسته و مؤلف معجم، «سوء مصلحت»، «حادثه» و نهیة ابن اثیر و مجمل بحرین آن را «نقص علی الحق» دانسته‌اند. (قریشی، ۱۳۷۶: ۲۹). مفهوم حقوقی ضرر بسیار فراتر از معنای لغوی آن رفته است تا جایی که در مفهوم حقوقی آن به «جلوگیری از منفعت ناشی از وجود آن» گفته می‌شود. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۷: ۴۱۵)

در عرف، ضرر عبارت است از، از دست دادن مالی، آبرو یا جانی و سایر زیان‌های مربوط به بُعد وجودی انسان؛ و کاهش ثروت فرد و جلوگیری از افزایش و در مواردی از بین رفتن مال؛ و شرایط واقعی و از دست دادن توانایی کار و نیز از بین بردن امکان استفاده از شرایطی که در نظر سنت دارای ارزش خاصی است؛ به عنوان شانس؛ مثل بلیط شانس یا شرکت در آزمون ورودی دانشگاه؛ و گاهی عدم النفع و «وجه التزام» نیز ضرر تلقی گردیده‌اند. بحث در اینکه چه چیزی ضرر است و چه چیزی ضرر نیست بحث حقوقی و فقهاتی نیست بلکه یک بحث مربوط به لغت و عرف است. عرف هر چیزی را ضرر بداند آن ضرر است (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۴۶-۱۴۳).

جعفری لنگرودی در دانشنامه حقوقی می‌گوید: «ضرر تعریف حقوقی ندارد» و در ترمینولوژی حقوقی صرفاً به معنای عملی ضرر اشاره شده و در کتاب تاریخ حقوقی ضرر به عنوان یک خصوصیت حقوقی معرفی شده است و آرا مصطفاد قوانین مطلق اسلامی را تجاوز مالی و غیرمالی می‌داند.

شرایط ضرر قابل مطالبه در نظام حقوقی ایران

وقوع ضرر یکی از اصلی ترین رکن‌های مسئولیت مدنی قراردادی می‌باشد و تا موقعی که مدیون در اثر نقض قرارداد متحمل ضرر نشده باشد حق مطالبه خسارت از مدیون متخلف از قرارداد را ندارد، ولی هر ضرری هم قابل مطالبه نیست، بلکه ضرری قابل مطالبه است که قابلیت جبران را داشته باشد.

مسلم بودن

در اثبات ضرر شکی نیست اما آیا دادگاه باید از میزان خسارت مطمئن باشد؟ چنین اعتمادی در همه موارد ممکن نیست. توضیح اگر ضرری رخ داده باشد و تاثیر آن مشخص شود، می‌توان میزان آن را تعیین کرد. مثلاً اگر حیوانی بمیرد یا ساختمانی آسیب ببیند، میزان خسارت را می‌توان با قطعیت تعیین کرد، اما اگر عواقب خسارت به آینده بستگی داشته باشد، در برخی موارد نمی‌توان میزان دقیق آن را تعیین کرد. مثلاً اگر کارگری طی حادثه‌ای نیروی کار خود را از دست بدهد، میزان خسارتی را که او در آینده متحمل می‌شود نمی‌توان به طور دقیق تعیین کرد. چون ممکن است این کارگر در این فاصله بمیرد یا عارضه دیگری نیز برای او پیش آید یا به ثروتی برسد که نیازمند کار کردن نباشد یا نیروی کار او ارزش بیشتری پیدا کند. بنابراین در این موارد دادگاه باید ارزش خسارت را با شبهه تعیین کند اما شبهه‌ای که احتمال وقوع را متصور باشد نه عدم وجود آن. از دست دادن فرصت برای به دست آوردن مزایا یا امتیازات نیز در صورتی که این فرصت معقول باشد، ممکن است زیان قابل جبران تلقی شود. بنابراین، وکیلی که از اعتراض به رأی خودداری می‌کند و بدین وسیله موکل خود را از اعتراض به رأی در دادگاه بالاتر محروم می‌کند، باید زیان موکل خود را جبران کند اما درصد احتمال نقض حکم باید به حدی باشد که انتظار نقض حکم منطقی به نظر برسد یا نفس شرکت در مراسمی، خود امتیاز قابل عنایتی به حساب آید، مثل شرکت در نمایشگاه نقاشی یا شرکت در جلسه سمیناری که از نظر علمی یا هنری یا ورزشی و نظایر آن‌ها دارای اهمیت ویژه است، سلب این فرصت می‌تواند زیان معنوی به شمار آید (بهرامی، ۱۳۹۳: ۲۱۰-۲۱۱).

مستقیم بودن^۱

شرط دوم خسارت قابل جبران این است که خسارت مستقیماً در اثر عمل متهم ایجاد شده باشد. این نکته در ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی مدنی قبلی و ماده ۵۲۰ قانون آیین دادرسی مدنی جدید مصوب ۱۳۷۹ تعریف شده است. این ماده مقرر می‌دارد: «در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت کند که زیان وارده بلا واسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است. در غیر این صورت، دادگاه دعوی مطالبه خسارت را رد خواهد کرد». در این ماده از عبارت «بدون واسطه» استفاده شده است که همان معنای مستقیم، در ماده ۷۲۸ قانون سابق است.

دلیل این امر این است که اگر خسارت غیرمستقیم باشد، هیچ رابطه علی معمولی بین رفتار شخص و خسارت ناشی از آن وجود ندارد، یعنی نمی‌توان خسارت را به رفتار متهم نسبت داد و او را مسئول جبران دعوی خسارت دانست؛ به عنوان مثال، طلبکاری که طلب او به دلیل قتل مدیون پرداخت نشده است، نمی‌تواند برای جبران خسارت شکایت کند. زیرا آسیبی که به او وارد شده نتیجه مستقیم قتل نیست و ارتباط دور با آن دارد. باید به خاطر داشت که آسیب مستقیم به این معنا نیست که بین اعمال شخص و آسیب وارده ارتباطی وجود ندارد. اگر مقصود این باشد مشکل تسبیب به کلی برطرف می‌شود؛ در این صورت همیشه بین عمل و خسارت وارده شخص یا حیوان یا چیزی وجود دارد و عامل فقط موجب ضرر می‌شود و لذا مسئول است. به طور کلی اکثریت خسارات قابل انتساب به افراد ناشی از انتساب و سببیت (تعهدات جبران خسارت) است. پس منظور از ضرر مستقیم یا بلاواسطه آن است که بین ضرر و فعل شخص خواننده رابطه سببیت عرفی وجود داشته باشد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۰۳-۱۰۴).

جبران نشدن

یک ضرر را نمی‌توان دو دفعه جبران نمود، چون برای جبران یک ضرر بیشتر از یک وظیفه موجود نیست. حتی در موردهایی که در مقابل ضرر واحد بیشتر از یک مسئول یا متعهد وجود داشته باشد، چنانچه یکی از ایشان تمام ضرر یا بخشی از آن را جبران کند، به مقدار جبران، زیان دیده حق مراجعه به دیگر مسئولان را ندارد. به همین علت در ماده ۳۱۹ قانون مدنی گفته است: «اگر مالک تمام یا قسمتی از مال مغضوب را از یکی از غاصبین بگیرد، حق رجوع به قدر مأخوذ به غاصبین دیگر ندارد». چنانچه مالک ذمه یکی از غاصبین را ابراء کند حق رجوع به دیگر غاصبین را ندارد. در این باره ماده ۳۲۱ قانون مدنی می‌گوید: «هر گاه مالک ذمه یکی از غاصبین را نسبت به مثل یا قیمت مال مغضوب ابراء کند حق رجوع به غاصبین دیگر نخواهد داشت».

از اصل عدم تجویز دو جبران برای یک زیان می‌شود نتیجه گرفت که یک خطر را بیش از یک بار نمی‌توان بیمه کرد و با توجه به همین اصل است که در بیمه اموال، بیمه گذار نمی‌تواند علاوه بر خسارتی که از بیمه گر دریافت می‌کند به عامل زیان برای اخذ خسارت مراجعه کند. ولی اگر خسارت بیشتر باشد نسبت به زائد، حق مراجعه به عامل زیان وجود دارد و به همین دلیل ماده ۳۰ قانون بیمه مصوب اردیبهشت سال ۱۳۱۶ گفته است: «بیمه گر در حدودی که خسارت وارده را قبول یا پرداخت می‌کند در مقابل اشخاصی که مسؤول وقوع حادثه یا خسارت هستند قائم مقام بیمه گذار خواهد بود و اگر بیمه گذار اقدامی کند که منافی با حق مزبور باشد در مقابل بیمه گر مسؤول می‌شود».

در تبصره ۲ ماده ۶۶ قانون تأمین اجتماعی نیز همین ترتیب درج شده است، اما در بیمه عمر این گونه نیست، زیرا در بیمه عمر وجه پرداختی بیمه گر به میزان خسارت بستگی ندارد، بلکه کار بیمه گر است. در حقیقت شکلی از سرمایه گذاری است و در حادثه اتومبیل در گذرد وارثان او می‌توانند گذشته از گرفتن وجه بیمه عمر از شرکت بیمه، به راننده عامل حادثه نیز مراجعه کنند یا دیه دریافت دارند. گرفتن کمک از نیکوکاران مانع جبران خسارت توسط عامل زیان یا شرکت بیمه نیست (بهرامی، ۱۳۹۳: ۹۴-۹۵).

قابل پیش بینی بودن

منظور از قابل پیش بینی بودن خسارت این است که حد خسارت قابل جبران خساراتی است که به موجب قرارداد قابل پیش بینی بوده است و عامل خسارت در قبال خسارات غیرقابل پیش بینی و کاملاً استثنایی و تصادفی مسئولیتی ندارد مثلاً راننده‌ای به طور تصادفی با عابر پیاده برخورد می‌کند و پای او می‌شکند. رهگذر مقداری اشیاء قیمتی در جیب خود داشت که در این حادثه گم شد. حال آیا راننده علاوه بر پرداخت هزینه پای عابر، مسئولیت جبران کالای گمشده را نیز بر عهده دارد یا خیر؟ همچنین اگر تاجری به دلیل تقصیر شرکت هواپیمایی و عدم انجام پرواز و از دست دادن قراردادی از یک سود مسلم عرفی محروم گردد می‌تواند علاوه بر هزینه‌های متعارف ناشی از حذف پرواز مانند هزینه بلیط، اقامت، ایاب و ذهاب و غذا، ضرر ناشی از عدم انعقاد قرارداد را جبران کند؟ پاسخ به سؤالات فوق به شرط قابلیت پیش بینی ارتباط دارد.

بنابراین خسارت وارده نیز قابل پیش بینی است و فقط در حد معقول قابل مطالبه است. در واقع حتی در قرارداد نیز این عبارت مشروط به این است که تخلف از روی عمد و با سوء نیت صورت نگرفته باشد. اما در تعهدات خارج از قرارداد که قراردادی وجود ندارد، استفاده از شرط عدم امکان دشوارتر است، مگر اینکه قانون معین کرده باشد (ره پیک، ۱۳۹۵: ۶۶-۶۷).

قابلیت پیش بینی ضرر در حقوق ایران

مسئولیت مدنی به معنای اعم شامل مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی است که موضوع اصلی آن جبران زیان ناروا می‌باشد. زیان ناروا مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی باید اولاً مسلم و قطعی باشد؛ ثانیاً مستقیم و بلاواسطه باشد؛ ثالثاً جبران نشده باشد و رابعاً قابل پیش بینی باشد. در خصوص قید چهارم گفتگو بسیار است. در مسئولیت قراردادی در جستجو از نص صریحی که این شرط را برای مطالبه خسارت بیان کرده باشد، در حقوق ایران نمی‌توان چنین نصی یافت. لذا با مراجعه به عموم و اطلاق بعضی

مواد و نیز جمع آنها با مواد دیگر می‌توان چنین شرطی را معتبر دانست.^۱ نظر اساتید حقوق نیز بر این است که در مسئولیت قراردادی باید ضرر پیش بینی شده باشد.^۲

مسئولیت قراردادی

همانطور که قبلاً بیان کردیم، در قانون مدنی شرط صریح در مورد الزام به پیش بینی ضرر در مسئولیت قراردادی وجود ندارد. اما حکم مذکور را از مواد ۳۷۹ و ۳۸۶ قانون تجارت، بند ۲ ماده ۵۵ قانون دریا، ماده ۶۱۴ قانون سرمایه گذاری مدنی و ماده ۴ تصویب نامه در خصوص ایجاد انبارهای عمومی تبیین کرده‌اند (غمامی، ۱۳۸۸: ۶۲-۶۵).

اساتید حقوق به این نتیجه رسیده‌اند که در بند اخیر ماده ۲۲۱ قانون مدنی که به صورت مشروط تعریف شده است، مسئولیت عقد محدود به ضرر و زیان قابل پیش بینی و انتظار طرفین است. لذا در صورت نقض عهد، تنها خسارتی که پیش بینی شده باشد قابل مطالبه است (کاتوزیان، ۱۴۰۰: ۲۵۷).

برخی دیگر از اساتید، هدف از تصریح طرفین عقد خسارت در ماده ۲۲۱ را تبیین علت قانونی مسئولیت قراردادی^۳ و نه تعیین شرایط و ویژگی‌های این مسئولیت عنوان کردند و، نتیجه گرفته‌اند که این ماده به تنهایی دلالتی به قاعده پیش بینی پذیری زیان در مسئولیت قراردادی ندارد (غمامی، ۱۳۸۸: ۵۸).

اما صرف نظر از این اختلاف نظر که در توجیه شرط قابل پیش بینی بودن خسارت و حذف آن از ماده ۲۲۱ قانون مدنی است، برخی حقوقدانان در مورد معیار مسئولیت قراردادی بر اساس رابطه سببیت معتقدند که خسارت ناشی از تخلف (عدم اجرا یا تأخیر در اجرا) و کمیت و کیفیت آن باید در زمان تشکیل قرارداد در حدود متعارف و معقول توسط متعهدله مشاهده شود؛ در غیر این صورت نمی‌توان متعهد را ملزم به جبران آن دانست (شهیدی، ۱۴۰۱: ۸۰).

برخی دیگر از اساتید نیز مبنای قابلیت پیش بینی خسارت را قبح عقاب بلا بیان عنوان نموده و معتقدند اگر طرف قرارداد با آگاهی از نتیجه نامتعارف از اجرای بهنگام آن خودداری کند، مسئول است (کاتوزیان، ۱۴۰۰: ۲۵۲).

همچنین برخی دیگر از اساتید بدون اینکه در خصوص مبنا و مستندات لزوم وجود چنین شرطی اظهار نظر نمایند، فقط اعلام نمودند که معیار قابل پیش بینی بودن، یک معیار نوعی است، یعنی در این موارد باید متعهد را به عنوان یک انسان عاقل متعارف در نظر بگیریم (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۶: ۳۹۹).

در تأیید نظرات فوق که معیار قابلیت پیش بینی خسارت را نوعی معرفی می‌نماید، می‌توان این گونه بیان نمود که هرگاه در اثبات تنظیم قرارداد یا بعد از آن، متعهد به وسیله جانب دیگر از وضع خاص باخبر شود، بی‌تردید موظف خسارت نشأت گرفته از نقض عهد خویش خواهد بود و گرنه تضمینی که برای این گونه متعهد مدیونی در نظر گرفته خواهد شد متناهی به آن خسارتی می‌باشد که در نگرش انسان متعارف سزاوار عاقبت‌اندیشی به نظر آید. به عبارت دیگر، «در قراردادهای خسارت ناشی از نقض قرارداد در شرایط عادی و مورد انتظار طرفین بر عهده متعهد است؛ اما در مورد مسئولیت ناشی از شرایط خاص و منحصر به فرد قضیه، باید تمایز قائل شد. بین علم و جهل شخصی که باعث آسیب احتمالی شده است (کاتوزیان، ۱۴۰۰: ۲۵۶).

تأمل در ماده ۲۲۱ ق.م که یکی از مهم ترین مواد قانونی در مسئله مورد بحث می‌باشد نیز این نتیجه را به دنبال دارد که مسئولیت مدیون عهدشکن منوط و محدود به خساراتی است که هنگام انعقاد قرارداد پیش بینی شده است که البته ضابطه و معیار این پیش بینی، معیاری شخصی نیست، چراکه این معیار به تنهایی کارساز نمی‌باشد و ممکن است با وجود عدم پیش بینی مدیون، زیان وارد شده قابلیت پیش بینی عرفی داشته باشد. لذا مسئولیت کماکان به عهده مدیون کاهل خواهد بود.

۱ - مواد ۲۲۱ قانون مدنی، ۲۲۵ قانون مدنی، ۲۲۹ قانون مدنی، جمع ماده ۲۳۰ با ۲۲۱ و ۲۲۵ قانون مدنی مبین شرط مذکور می‌باشند. همچنین ماده ۳۷۹ ق.ت.، ۳۸۶ ق.ت. و نیز ۳۸۷ ق.ت. نیز قابل توجه می‌باشند.

۲ - برخی اساتید با ارائه این استدلال که در قراردادهای متعهد مسئول خساراتی است که برحسب سیر متعارف از عهدشکنی حاصل می‌شود و هر دو طرف انتظار آن را دارند، لزوم این پیش بینی را تبیین می‌نمایند.

حقوق دانان نیز در این خصوص به وضع قاعده پرداخته و عنوان نموده‌اند: «در این قاعده که زبان‌های دور از انتظار و پیش بینی دو طرف که به اسباب نامتعارف و ویژه دعوا بستگی دارد، در قلمرو مسئولیت قراردادی قرار نمی‌گیرد، تردید نباید کرد» (کاتوزیان، ۱۴۰۰: ۲۵۷).

عده‌ای از نویسندگان حقوق که رابطه سببیت را مبنای منتخب خود در خصوص شرط قابلیت پیش بینی ضرر می‌دانند و خسارت قابل پیش بینی را نیز در واقع ضرر مستقیم به شمار نمی‌آورند، این گونه بیان می‌دارند که: «ضرر قابل پیش بینی تنها ضرری است که می‌توان آن را به نقض عهد منسوب کرد و ضرری که به طور متعارف قابل پیش بینی نباشد عرفاً به تقصیر متعهد منتسب نیست» (تقی‌زاده و هاشمی، ۱۳۹۷: ۷۶).

بنابراین مسئولیت متخلف در تعهدات قراردادی صرفاً متوجه خساراتی خواهد بود که برای وی یا افراد عادی مورد انتظار است، زیرا خسارات غیرمنتظره و غیرعادی مشمول مسئولیت قراردادی نخواهد بود. دادرسی نیز باید با در نظر گرفتن تمامی شرایط خاص زمان تنظیم قرارداد و قضاوت عرف، تعیین نماید که آیا یک انسان متعارف که از جهت آگاهی و توانایی با متعهد مدیون یکسان است، توانایی پیش بینی خسارت مورد ادعا را دارد یا خیر؟

به تعبیر برخی از حقوقدانان «خسارت پیش بینی نشده در صورتی که از نظر عرف غیرمنتظره و مربوط به حالت اضطراری باشد از مسئولیت مرتکب منتفی است و کافی نیست که متهم آن را به دلیل سهل انگاری یا نقصان غیر محتمل بداند، به بیان دیگر، معیار تمیز ضرر پیش بینی نشده داوری انسانی آگاه و متعارف در شرایطی است که حادثه رخ داده» (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۰۱).

مسئولیت غیرقراردادی^۱

در مسئولیت‌های قهری^۲ نیز قانون مدنی حکم روشنی در خصوص شرایط ایجاد مسئولیت مدنی ارائه نموده است و صرفاً به بیان مواردی از قبیل غصب، اتلاف، تسبیب و استیفا پرداخته است. لذا این پرسش مطرح است که آیا در مسئولیت‌های خارج از قرارداد نیز قابلیت پیش بینی ضرر از شرایط جبران آن است یا شخص مسئول هر زبانی است که وارد نموده و یا سبب ورود آن را فراهم کرده است؟ دلیل چنین پرسشی آن است که مسئولیت غیرقراردادی بر اساس اراده اشخاص نبوده و تحمیلی محسوب می‌گردد و لذا شاید ضرورتی به وجود قابلیت پیش بینی ضرر نباشد.

از طرفی بین عمل شخص و ضرری که قابل پیش بینی نبوده رابطه سببیت وجود ندارد و عرف آن را ناشی از عمل او نمی‌دانند. همچنین اساتید ایرانی طرفدار نظریه تقصیر بر این باورند که عملی که در آن مجرم به طور قطع بداند متضرر خواهد شد، جرم یا تصمیم عمدی است و ارتکاب کاری که احتمال صدمه زدن به دیگران در آن کم و بیش زیاد است شایسته رفتار انسانی متعارف و آگاه نیست و تقصیر به شمار می‌آید؛ ولی انجام کاری که بنابر متعارف، زبانی به دیگری نمی‌رساند یا احتمال ورود ضرر در آن چندان ضعیف است که انسان متعارف به آن بی‌اعتنا می‌ماند، تقصیر نیست و برای مرتکب ایجاد مسئولیت نمی‌نماید. لذا قابلیت پیش بینی ضرر، ویژه مسئولیت‌های قراردادی نبوده و در مسئولیت‌های غیرقراردادی نیز وجود دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۹۸).

البته در قانون مجازات اسلامی نیز موادی گنجانده شده است که قابلیت پیش بینی خسارت و نیز معیار تشخیص آن از آنها قابل استنباط می‌باشد.

ماده ۵۱۶ مقرر می‌دارد: «هرگاه کسی چیزی را در مکانی مانند دیوار یا بالکن ملک خود که قرار دادن اشیاء در آن جایز است، قرار دهد و در اثر حوادث پیش بینی نشده به معبر عام و یا ملک دیگری بیفتد و موجب صدمه یا خسارت شود ضمان منتفی است مگر آنکه آن را طوری گذاشته باشد که نوعاً مستعد صدمه یا خسارت باشد».

ماده فوق اشاره به شرط قابلیت پیش بینی نوعی خسارت دارد و فاعل را در غیر آن، مسئول قلمداد نمی‌نماید. برخی از فقها نیز عمل شخصی را که نوعاً قابلیت پیش بینی ضرر در آن وجود دارد عدوانی دانسته‌اند: «اگر شخصی طرفی را بر روی دیوار خود قرار دهد و با سقوط ظرف جان یا مال کسی تلف شود، ضامن است به خاطر عدوان به سبب اقدام به وقوع این حادثه» (شهید ثانی، ۱۴۱۹ق: ۳۷۴).

1. Non-contractual liability
2. Coercive responsibilities

همچنین ماده ۵۱۸ مقرر می‌دارد: «هرگاه شخصی بنا یا دیواری را بر پایه محکم و با رعایت مقرراتی که در استحکام بنا و ایمنی لازم است احداث نماید لکن به علت حوادث پیش بینی نشده، مانند زلزله یا سیل، سقوط کند و موجب آسیب گردد، ضامن نیست و چنانچه دیوار یا بنا را به سمت ملک خود احداث نماید که اگر سقوط کند طبعاً در ملک خود، سقوط می‌کند، لکن اتفاقاً به سمت دیگری سقوط نماید و موجب آسیب گردد، ضامن نیست».

بخش اخیر ماده فوق نیز اشاره مستقیم به قابلیت پیش بینی نوعی خسارت دارد؛ و اما در ماده ۵۲۱ قانون مجازات اسلامی نیز آمده است: «هرگاه شخصی در ملک خود یا مکان مجاز دیگری، آتشی روشن کند و بداند که به جایی سرایت نمی‌کند و غالباً نیز سرایت نکند لکن اتفاقاً به جایی دیگر سرایت نماید و موجب خسارت و صدمه گردد ضامن ثابت نیست و در غیر این صورت ضامن است».

در ماده فوق مسئولیت جبران خسارت آتش افروز به توانایی مشارالیه در پیش بینی قراردادی (تا حدودی) گسترش حریق بستگی دارد، در غیر این صورت خسارت ناشی از غیرقابل پیش بینی بودن غیر قابل جبران است (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۰۰). از عبارت فقها نیز این گونه استنباط می‌گردد که ملاک تحقق مسئولیت، رفتار غیرمتعارف و خلاف عادت عاقلان است. حتی در برخی موارد از وجود «ظن نوعی» استفاده نموده‌اند که مراد آن است که از دیدگاه عرف و عادت نتوان چنان نتیجه‌ای را گمان زد (نجفی، ۱۴۰۴ق: ۱۲۲).

برخی از حقوق دانان در مقایسه با مسئولیت‌های مبتنی بر تقصیر با مسئولیت‌های محض و مبتنی بر ایجاد خطر و اختصاص شرط قابلیت پیش بینی به مسئولیت‌های نوع اول، تعبیری به کار می‌برند که به معیار قابلیت پیش بینی اشاره مستقیم دارد: «... از انسانی متعارف و معقول بیش از این نمی‌توان انتظار داشت که از اضرار قابل پیش بینی احتراز کند و ضررهای دور از انتظار و اتفاقی را نباید به گناه و خطای او منسوب کرد» (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۳۰۱).

با دقت به تفسیر ماده‌های قانونی و همچنین تعبیرات فقها و تطبیق این مسئولیت با مسئولیت قراردادی می‌توان این چنین تبیین کرد که مقیاس تشخیص ضرر پیش‌بینی نشده، قضاوت انسانی خبره و متداول در شرایطی است که پیشامد اتفاق افتاده است. همینطور پاره‌ای از اساتید با دقت به آنکه در مسئولیت قهری برعکس مسئولیت قراردادی که مسبوق به ارتباط پیشینی می‌باشد که پیمان بین خواهان و خوانده به وجود آورده است، ارتباط پیشین موجود نخواهد بود و لذا از خوانده توقعی بیش از رفتار مطابق با انسان متعارف نمی‌رود، اجرای ضابطه نوعی در الزام‌های خارج از قرارداد را به طریق اولی معتبر و مدلل می‌دانند.

ضررهای غیرمستقیم در مسئولیت قهری

ضررهای وارده به اموال و اشخاص یا ناشی از یک رابطه قراردادی است یا ناشی از حکم قانونگذار (مسئولیت غیر قراردادی). در هر حال ضرر برای قابل جبران بودن نیازمند شرایطی است و بدون وجود این شرایط امکان جبران ضرر وجود ندارد. مستقیم بودن ضرر یکی از شرایطی است که حقوق‌دانان آن را لازمه اثبات دعوای مسئولیت مدنی معرفی نموده‌اند. در حقوق ایران هرگاه بین ضرر و فعل زیان بار رابطه سببیت عرفی برقرار نباشد ضرر را «باواسطه و غیرمستقیم» می‌نامند. بنابراین ضرر غیرمستقیم رابطه‌ای معنادار با رکن سببیت دارد. سببیت عرفی نیز امری ثابت و مطلق نبوده بلکه نسبی و تغییرپذیر است. به همین جهت در حقوق ایران نمی‌توان ضابطه ثابت و معینی برای شناسایی ضرر غیرمستقیم ارائه داده و مصادیق آن را تعیین نمود (زمانی و رضوان طلب، ۱۳۹۸: ۱۸۰-۱۵۸).

در فقه غالب خسارات باواسطه تحت عنوان عدم النفع آورده می‌شوند. اما واضح است که مصادیق ضرر غیرمستقیم منحصر در عدم النفع نیست. از سوی دیگر حقوق‌دانان در تعریف عدم النفع اتفاق نظر ندارند. در فقه و حقوق ایران دسته بندی مشخصی برای ضررهای غیرمستقیم وجود ندارد و عبارات فقها نشان می‌دهد که ضرر غیرمستقیم در فقه مشمول عنوان عدم النفع است. رویکرد حقوق‌دانان نسبت به ضرر ناشی از عدم النفع متفاوت با رویکرد فقهی است. چه اینکه با توسعه حقوق مسئولیت مدنی محدوده ضررهای جبران پذیر نیز گسترش یافته است و هر یک این ضررها ممکن است مصداق ضرر غیرمستقیم به شمار آیند (زمانی و رضوان طلب، ۱۳۹۸: ۱۵۸-۱۸۰).

نقش ضرر

به طور کلی در کامن لا، ضرر غیرمستقیم معمولاً در ذیل مبحث «دوری زیان»^۱ مورد مطالعه قرار می‌گیرد. مستقیم بودن ضرر به همراه قابل پیش بینی بودن، ضوابطی هستند که همواره برای شناسایی «ضررهای دور»^۲ از ضررهای نزدیک به کار گرفته شده‌اند. در حقوق انگلستان طبق قاعده‌ای که از پرونده هادلی و باکسندیل استخراج می‌گردد، زیان دیده دو نوع خسارت را ممکن است از خواننده مطالبه کند؛ نخست، ضررهایی که به طور مستقیم و طبیعی، نتیجه نقض عهد هستند. دوم، خسارات غیر مستقیمی که به طور طبیعی و در جریان عادی امور به وجود نمی‌آیند، اما در زمان عقد قرارداد توسط طرفین مورد توجه قرار گرفته‌اند. این خسارات، ضررهای تبعی هستند که گرچه ممکن است وقوع آنها در جریان عادی امور حادث نشود، لیکن به جهت اینکه در زمان انعقاد قرارداد به آگاهی طرفین رسیده‌اند، قابل جبران هستند (Ashley & Others, 2014: 262).

طرفین می‌توانند این ضررها را به عنوان نتیجه احتمالی نقض قرارداد پیش بینی کنند. فرض اولیه این است که در حقوق انگلستان، هر دو ضرر مندرج در قاعده هادلی و باکسندیل اعم از مستقیم و غیر مستقیم، قابلیت جبران خواهند داشت؛ اما احتمال عدم جبران نیز وجود دارد (Jarva, 2017).

بنابراین در نظام حقوقی انگلیس، با دو نوع خسارت غیر مستقیم مواجه هستیم؛ یک دسته از خسارات غیر مستقیم در ردیف خسارات قابل جبران هستند که به خسارت‌های خاص یا تبعی معروف‌اند. دسته دیگر که قابلیت جبران ندارند، خسارات دور یا بعید نامیده می‌شوند (Coulthard & Cifell, 2017).

در رویه قضایی انگلیس، به مرور پذیرفته شده که نوع ضرر باید قابل پیش بینی باشد. با این حال، «دور از ذهن و مهجور نبودن»^۳ همواره به عنوان یکی از قواعد چهارچوبی ناظر به احکام خسارت جبرانی در کل سیستم‌های قضایی تابع کامن لا، اعمال و پذیرفته شده است. در برخی از کتب و یا توسط قضات، «دور نبودن» به نحوی در کنار شرط حتمیت قرار گرفته و گاهی عنوان قابل پیش بینی بودن جایگزین آن شده است که این امر، موجب خلط عناوینی چون شرط حتمیت و قابل پیش بینی بودن ضرر با ضرر غیر مستقیم شده است تا جایی که در رویه کنونی انگلستان نمی‌توان به طور قاطع گفت که مستقیم بودن از شروط زیان قابل جبران است. اگرچه این شرط به طور کلی از سیستم حقوقی انگلیس حذف نشده، لیکن بسیار کم رنگ شده است و با وجود شرط قابل پیش بینی بودن، معنا و مفهوم پیدا می‌کند (Harpwood, 2009: 170).

واقعیت این است که قابل پیش بینی بودن، معیاری برای شناسایی ضررهای غیر مستقیم قابل جبران است. بنابراین ضررهای دور یا غیر مستقیم زبان‌های استثنایی و نامتعارفی هستند که چنانچه به طور عادی قابل پیش بینی نباشند، قابلیت جبران ندارند (Suff, 2000: 118).

قابلیت جبران

مطابق مقررات انگلیس، متضرر از قرارداد همواره کلیه خسارات ناشی از نقض را وصول نخواهد کرد؛ چه اینکه ناقض قرارداد، مسئولیتی نسبت به ضررهای غیر معمول و دور ندارد، حتی اگر ثابت شود که این ضررها در اثر نقض قرارداد محقق شده است. لیکن اگر ثابت شود که ناقض قرارداد در هنگام وقوع عقد از شرایط خاص و غیر معمولی که خسارت طرف مقابل را رقم خواهند زد، آگاهی داشته است، این خسارات می‌توانند به عنوان ضرر غیر مستقیم قابل جبران باشند (Jarva, 2017).

در کامن لا ضرورت مستقیم بودن ضرر، مختص ضررهایی است که عمدی نباشند. در مورد زیان‌های عمدی، فاعل زیان مسئول تمامی نتایج عمل زیانبار خویش اعم از مستقیم و غیر مستقیم است (Honore, 1995: 102).

امروزه در جایی که ضرر ناشی از نقض وظیفه مراقبت خواننده است، زیان زنده مسئول جبران ضررهای غیر مستقیم است و در این گونه موارد، قابلیت پیش بینی زیان نیز تأثیری ندارد. اما اگر خسارات دور ناشی از نقض وظیفه خواننده نباشند، تنها در صورتی قابل جبران‌اند که قابل پیش بینی بوده باشند.

1. Remoteness of damage
2. Remote damages.
3. Far from mind and falsehood

امنیت شخصی، منافع مالی و منافع صرف اقتصادی، از جمله منافع غیر مستقیمی هستند که در حقوق انگلستان مورد حمایت قانون می‌باشند. در کامن لا قوانین موضوعه، حدود اقدامات تجاری قانونی و غیر قانونی را تعیین می‌کنند. بنابراین محاکم باید در چهارچوب مقررات موضوعه، حکم به جبران خسارات اقتصادی بدهند. منافع اقتصادی ناشی از ضرر وارده به اموال و اشخاص را باید از ضررهای اقتصادی محض تفکیک نمود؛ برای مثال، در دعوی اسپارتان استیل علیه مارتین^۱ تفکیک خسارات غیر مستقیم وارده به اموال و ضرر اقتصادی محض را می‌توان ملاحظه نمود. در این دعوی بر اثر بی احتیاطی خوانده، کابل برق کارخانه خواهان که به تولید و فروش ظروف استیل اشتغال داشت، قطع شد. در نتیجه این بی احتیاطی خوانده، کوره‌های ذوب آهن کارخانه از حرکت افتاد و آهن مذاب آن، سرد و منقبض شد. خواهان علیه خوانده طرح دعوی نمود و خسارت ناشی از سفت شدن آهن کوره، ضرر سودی که از فروش ظروف تولید شده با آهن مذاب به دست می‌آمد و ضرر مورد انتظاری را که کارخانه در مدت قطع برق از آن محروم شده بود، مطالبه کرد. لیکن دادگاه صرفاً نسبت به جبران دو ضرر اول، خوانده را محکوم نمود و خسارت سوم را قابل جبران ندانست. البته در کامن لا معمولاً رویه واحدی برای جبران ضررهای غیر مستقیم وجود ندارد (Coulthard, 2017) (& Cifelli).

در انگلستان چنانچه عامل زیان منحصر به فرد باشد، معیاری که از آن برای احراز مسئولیت یا عدم مسئولیت خوانده استفاده میشود، معیار «اگر نبود» است (Harpwood, 2009: 162).

این معیار متضمن این معناست که ضرر وارده به وجود نمی‌آمد، مگر با دخالت خوانده. اگر با به کار بردن این معیار، خوانده مسبب حادثه زیانبار تشخیص داده شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عدم رعایت احتیاط متعارف و معقول خود است. با این حال، طرفین می‌توانند مسئولیت خود را نسبت به جبران ضرر غیر مستقیم محدود کنند. این امر از طریق درج «شرط محدود کننده» خسارات تبعی یا ویژه صورت می‌پذیرد. چنانچه یکی از طرفین بخواهد نسبت به ضررهای غیر مستقیم یا تبعی مسئولیت نداشته باشد، باید با پیش بینی این گونه ضررها و درج شرط تحدید کننده، مسئولیت خود را محدود نماید. بدیهی است که عدم توجه به این امر و غفلت از درج چنین شرطی ممکن است طرف زیان دیده را از دریافت خسارت محروم نماید؛ برای مثال، عدم النفع ناشی از نقض قرارداد همیشه ضرر غیر مستقیم نیست، بلکه می‌تواند به عنوان ضرر مستقیم مورد شناسایی دادگاه واقع شود. یعنی ممکن است با وجود اینکه طرفین، مسئولیت ناقض قرارداد را نسبت به جبران ضرر غیر مستقیم ساقط کرده‌اند، باز هم او مجبور شود جبران خسارات مذکور را به عهده بگیرد (Coulthard & Cifelli, 2017).

درج شرط حذف زیان تبعی به این معناست که طرفین حق خود را نسبت به مطالبه ضررهای تحت شمول قسمت دوم قاعده هادلی حذف نموده‌اند. شاید طرفین تصور کنند که با درج این شرط، زیان از دست دادن سود نیز حذف می‌شود؛ در حالی که طبق قاعده، زیان از دست دادن سود یک زیان مستقیم به شمار می‌رود. همچنان که در قضیه دیپارک دادگاه تصریح کرد که درج شرط حذف زیان تبعی، باعث حذف مطالبات ثابت و هزینه‌های کلیدی ناشی از انفجار در کارخانه متانول برای متقاضی نمی‌شود (Eldridge & Rudd, 2009).

منوط کردن شکل‌پذیری مسئولیت نشأت گرفته از بی‌احتیاطی

پرسش این می‌باشد که آیا هر فرد بی‌احتیاطی، مکلف جبران اضرار وارده در تصوری می‌باشد که ارتباط سبب میان بی‌ملاحظگی او و ضرر وارده وجود دارد یا بی‌ملاحظگی ذیل وضعیت ویژه‌ای، مسئولیت به بار می‌آورد و نبود آن وضعیت، سبب بری شدن فرد بی‌ملاحظه می‌گردد؟

برای پاسخ به این سوال به بررسی مصادیقی که در حقوق کامن لا باعث گرایش به دیدگاه مشروط نمودن تحقق مسئولیت ناشی از بی‌احتیاطی شده است؛ می‌پردازیم. در این بخش به روش حقوقدانان انگلیسی به ذکر مصادیقی از بی‌احتیاطی در حقوق انگلستان که به نظر آن‌ها علی‌رغم ارتکاب بی‌احتیاطی، مسئولیتی برای مرتکبین در نظر گرفته نشده است، و تحلیل آن‌ها خواهیم پرداخت.

1. Spartan Steel & Alloys Ltd. v. Martin & Co. (Contractors) Ltd.

بی‌احتیاطی پلیس در به اجرا درآوردن تعهدات

در پرونده‌ای که در سال ۱۹۹۳ مطرح شد، پلیس محلی با خواهان (مالک فروشگاه) توافق نمود که ضمن دریافت مبلغی، در صورت ورود غیر مجاز دیگران به ملک خواهان و به صدا در آمدن سیستم امنیتی فروشگاه، سریعاً نیروهای خود را به محل اعزام کند. در روز حادثه و پس از به صدا در آمدن آژیر، پلیس بازرسی مناسبی از محل انجام نداد و در نتیجه سرقت خساراتی به شاکی وارد شد. مالک فروشگاه علیه پلیس اقامه دعوا نمود، اما دادگاه با بیان این که تحمیل تکلیف و مسئولیت به پلیس، عادلانه، منصفانه و متعارف نبوده و باعث عملکرد تدافعی پلیس و در نتیجه صرف زمان و هزینه بیشتر نیروهای پلیس می‌شود و چنین امری به زیان اجتماع است و در نتیجه دعوای خواهان را نپذیرفت (3: Elguzouli-Daf v. Comr.1993).

در این مورد بین شاکی و پلیس قرار منعقد شد و پلیس حسب دادخواست در انجام تعهدات قراردادی و کلیه وظایف ناشی از کار پلیس سهل انگاری و کوتاهی کرده است. بدون شک اگر چنین کاری علیه پلیس باشد و پلیس از آن تخلف کند، قصور او سبب مسئول بودن است. اما طبق نظر دادگاه اگر این وظیفه بر عهده پلیس باشد؛ اگر ناشی از قراردادهای صوری و تعهدات قانونی باشد و به این ترتیب بتوان گفت پلیس از وظیفه خود تخلف کرده است، در این صورت باید قصور پلیس را علت مسئولیت وی دانست. ولی از نظر دادگاه، تحمیل چنین تکلیفی به پلیس و ادعای نقض آن غیر عادلانه و نامتعارف است و موجب آثار منفی در عملکرد پلیس و افزایش هزینه‌های آن خواهد شد. بنابراین به نظر دادگاه پلیس این مسئولیت و آن سطح مراقبت را نداشت و با وجود اینکه پلیس در این زمینه کوتاهی کرده بود، اما از آنجایی که هیچ اجباری برای بررسی کامل محل وجود ندارد و به طور سنتی، نمی‌توان از پلیس انتظار داشت که کاملاً از هر تخلف و جرمی جلوگیری کند؛ بنابراین حتی با فرض بی‌احتیاطی، به جهت عدم تکلیف (تا این حد از مراقبت) باید گفت که پلیس در این موارد مسئولیتی ندارد.

فعل غیر

در پرونده‌ای در سال ۱۹۹۶، یک سرباز در جریان جنگ بر اثر بی‌احتیاطی یکی از هم‌زمانش مجروح شد و علیه وزارت دفاع برای جبران خسارت اقامه دعوی کرد. دادگاه تجدیدنظر با رد دعوی، استدلال کرد که انتظار هوشیاری کامل از سربازان در بحبوحه جنگ غیرمنطقی و غیرعادلانه است. دادگاه بر این باور بود که صدور رای به نفع خواهان می‌تواند عملکرد نیروهای نظامی را به‌طور منفی تحت تأثیر قرار دهد. با وجود رابطه حقوقی بین سرباز و وزارت دفاع، دادگاه معتقد بود که تحمیل مسئولیت به وزارت دفاع برای اعمال سایر سربازان، غیرمنطقی است. همچنین، مطرح شد که اگر وزارت دفاع موظف به تضمین هوشیاری کامل سربازان در شرایط جنگی باشد، این مسئولیت مانع عملکرد موثر نظامی خواهد شد. در نهایت، دادگاه به این نتیجه رسید که عدم وجود تکلیف مشخص برای وزارت دفاع در این زمینه، منجر به عدم مسئولیت آن در قبال بی‌احتیاطی هم‌زم شد.

بی‌احتیاطی مسئولین آتش‌نشانی در جهت جوابدهی به تماس‌ها

در یکی از دعوای مطرح شده در سال ۹۷ میلادی، دادگستری برای پشتیبانی از افراد آتش‌نشان و دادن استقلال عمل زیادتر به آن‌ها، در بخشی که عدم جوابگویی و تأخیر آن‌ها سبب ضرر عمده‌ای گشته بود، توضیح داد که کارمندان آتش‌نشانی، مسئولیتی برای جواب دادن به تلفن‌های ضروری نداشته و جواب‌گویی به تلفن‌های صورت گرفته هم به مفهوم تولید تکلیف برای آنها نخواهد بود، زیرا در غیر این حالت از آزادی و استقلال رفتار آن‌ها در اجرای وظایف کم می‌شود (Munroe.1997:865).

طبق نظر دادگاه، آتش‌نشانان وظیفه‌ای برای پاسخ‌گویی به تمامی تماس‌های اضطراری ندارند. اگرچه پاسخ ندادن به این تماس‌ها می‌تواند بی‌احتیاطی محسوب شود، اما چون تکلیف قانونی مشخصی برای این کار وجود ندارد، مسئولیتی نیز برای آنها در این خصوص تعیین نشده است. در صورتی که در مقررات شغلی آتش‌نشانان به صراحت ذکر شود که باید به تمام تماس‌ها پاسخ دهند، عدم انجام آن می‌تواند موجب مسئولیت شود. همچنین، در پرونده‌ای دیگر، دادگاه شکایت بیماران علیه بیمارستان را به دلیل اطلاع‌رسانی با نامه درباره وضعیت پرستار مبتلا به ایدز، رد کرد و آن را معقول دانست (Beever,2007: 59).

در این دعوی ادعای خواهان خسارت معنوی ناشی از اضطراب و استرس ناشی از خواندن نامه است. به عبارت دیگر، خواهان‌ها مدعی هستند که اگر موضوع به صورت انفرادی به آنها اطلاع داده می‌شد، خسارت معنوی وارد نمی‌شد. حال سوال این است که

آیا بیمارستان در اعلام چنین مواردی به بیماران بی احتیاطی نموده و تکلیف به اعلام حضوری دارد تا در اثر نقض آن مسئول جبران خسارات معنوی بیماران تلقی گردد؟ حتی در فرضی که عرفاً عمل بیمارستان بی احتیاطی باشد، از نظر دادگاه، تکلیفی بر اعلام حضوری وجود ندارد و در نتیجه نقض تکلیفی صورت نگرفته است و مسئولیتی از این حیث متوجه بیمارستان نیست.

احترام به قلمرو شخصی اشخاص و عدم توجه به آن

در پرونده‌ای که در سال ۲۰۰۳ مطرح شد، خواهان برای ملاقات با یکی از بستگان خود وارد زندان شدند. نگهبانان زندان به او مشکوک بودند و فکر می‌کردند که خواهان قصد دارد مواد مخدر را به داخل زندان منتقل کند، بنابراین او را برهنه کردند و او را بازرسی کردند، اما چیزی پیدا نکردند. خواهان‌ها بابت تجاوز به حریم شخصی^۱ و خسارات معنوی ناشی از آن، علیه مسئولین زندان اقامه دعوی نمودند، اما دادگاه دعوی آنان را رد کرد (Madden, 2005: 128).

در این پرونده، ادعاهایی مبنی بر نقض محرمانگی و خسارات غیر مادی مطرح شد. نقض نکردن حریم شخصی می‌تواند به عنوان یک وظیفه عمومی تلقی شود و بنابراین، چنین حمایتی از زندانبان قابل پیگرد قانونی است. همچنین می‌توان گفت که در شخصی باید اقدامات احتیاطی مناسب انجام شود و به عبارت دیگر ممکن است که در این خصوص حفظ حریم پرونده، وجود تکلیف و بی احتیاطی و تبعاً مسئولیت آن‌ها را به نوعی توجیه نمود. با وجود این، ظاهراً مصالح اجتماعی و تکالیف خاص نیروهای امنیتی و رعایت احتیاط در مورد تکالیف امنیتی، از نظر حکومتها مانع از آن است که در تعارض این تکالیف با تکلیف به رعایت حریم شخصی، حقوق اشخاص را بر منافع امنیتی ترجیح دهند.

دخالت و دست اندازی به حریم شخصی خانواده و بی‌مبالاتی نسبت به آن

در پرونده‌ای که در سال ۲۰۰۶ منتشر شد، مؤسسه ملی بهداشت انگلیس یکی از والدین را به آزار فرزندانشان متهم کرد. در نتیجه این امر و جدایی کودک از والدین، هر دو دچار خسارات معنوی شدند. پس از مشخص شدن بی‌اساس بودن این ادعاها، اولیای دم در دادگاه علیه سازمان مذکور شکایت کردند، اما دادگاه حکمی به نفع خواهان‌ها صادر نکرد زیرا معتقد بود مساله سوءاستفاده از کودکان دارای چنان اهمیتی است که نباید مسئولین امر در موقعیتی قرار بگیرند که از تحقیق، ارایه نظرات و انجام اقدامات حمایتی، دلسرد شده و واهمه داشته باشند (Owen, 2000: 87).

در این مورد، ادعاهایی مبنی بر نقض حریم خصوصی خانواده و تخلفات اخلاقی وجود دارد. نقض نکردن حریم خصوصی خانواده را می‌توان وظیفه عمومی سرویس بهداشت ملی بریتانیا در نظر گرفت و عدم ارائه این حریم خصوصی ممکن است منجر به مسئولیت شود. به عبارت دیگر می‌توان گفت که در این مورد نیز وجود یک تکلیف کلی و قصور در انجام آن و به تبع آن مسئولیت سازمان بهداشت و درمان کشور حداقل معقول و قابل تصور است. با وجود این، ظاهراً مصالح عام و ملی و تکالیف خاص سرویس سلامت ملی در این خصوص، موجب می‌شود که در تعارض این تکالیف خاص با تکلیف به رعایت حریم خصوصی خانواده‌ها، و رعایت احتیاط در این موارد، جانب مصالح ملی ترجیح داده شده است و با وجود بی‌احتیاطی، به جهت فقدان برخی از شرایط، عملاً مسئولیت مدنی سرویس سلامت ملی منتفی گردیده است.

بی‌احتیاطی نسبت به ضرر دیدگان نامشخص و نامتناهی

در مواردی مانند سهل‌انگاری و عدم رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی که منجر به ازدحام ترافیک و از بین رفتن منافع واضح و مستقیم برای سایر رانندگان می‌شود. مثلاً، یک جاده باریک یا یک پل کوچک به دلیل بی‌توجهی راننده و واژگونی تریلر مسدود می‌شود و در نتیجه ساعت‌ها ترافیک برای رانندگان تاکسی یا کامیون و منافع مردم و خودروهایشان ایجاد می‌شود؛ به طور مسلم و مستقیم و قابل استناد به عمل راننده بی‌احتیاط می‌باشد؛ سوال این است که آیا این نوع بی‌احتیاطی مسئولیت مدنی را بر راننده سهل‌انگار تحمیل می‌کند یا اینکه این مسئولیت بنا به دلایل و دلایل خاصی از جمله تعداد نامحدود و نامحدود قربانیان رفع می‌شود؟ به عنوان مثال دیگر، اگر برق یک منطقه صنعتی به دلیل سهل‌انگاری راننده قطع شود، باید غرامت زیادی به کارخانه آسیب دیده مستقیماً در اثر بی‌توجهی راننده پرداخت شود. در این موارد نیز محاکم تمایلی به استماع این قبیل دعاوی از سوی

زیان دیدگان ندارند. به همین دلیل دادگاه‌های انگلیس ترجیح می‌دهند جبران خساراتی از این قبیل از طریق بیمه صورت گیرد (Owen, 2000: 88). عملاً با توجه به مصالح معین اجتماعی و بر اساس توجیهات گوناگون، گرایش به بی مسئولیتی در این گونه موارد حاکم است.

نتیجه‌گیری

ورود ضرر از جمله اساسی‌ترین رکن‌های مسئولیت مدنی قراردادی محسوب می‌شود و تا هنگامی که به واسطه عدم ایفای تعهدات قراردادی ضرری به متعهدله وارد نشود وی حق تقاضای زیان را از متعهد عهدشکن نخواهد داشت، اما هر ضرری هم سزاوار بازخواست نخواهد بود، بلکه ضرری قابل مطالبه خواهد بود که خصوصیت جبران را دارا باشد. همانطور که در فرضیه اول نیز گفته شد، شرایط ضرر در مسئولیت مدنی ایران تحت عناوینی همچون مسلم بودن، مستقیم بودن، جبران نشدن، قابل پیش بینی بودن، توضیح داده شده است.

مسلم بودن: در اثبات ضرر شکی نیست اما آیا دادگاه باید از میزان خسارت مطمئن باشد؟ چنین اعتمادی در همه موارد ممکن نیست. توضیح اگر ضرری رخ داده باشد و تاثیر آن مشخص شود، می‌توان میزان آن را تعیین کرد. مثلاً اگر حیوانی بمیرد یا ساختمانی آسیب ببیند، میزان خسارت را می‌توان با قطعیت تعیین کرد، اما اگر عواقب خسارت به آینده بستگی داشته باشد، در برخی موارد نمی‌توان میزان دقیق آن را تعیین کرد. مثلاً اگر کارگری طی حادثه‌ای نیروی کار خود را از دست بدهد، میزان خسارتی را که او در آینده متحمل می‌شود نمی‌توان به طور دقیق تعیین کرد. چون ممکن است این کارگر در این فاصله بمیرد یا عارضه دیگری نیز برای او پیش آید یا به ثروتی برسد که نیازمند کار کردن نباشد یا نیروی کار او ارزش بیشتری پیدا کند. بنابراین، دادگاه در این قبیل موارد باید میزان خسارت را با ظن و گمان تعیین کند ولی گمانی که احتمال وقوع را بیش از عدم آن می‌بیند. از دست دادن احتمال رسیدن به منفعت یا امتیاز نیز، اگر این احتمال معقول و منطقی باشد، می‌تواند ضرری قابل جبران به حساب آید. بنابراین، وکیلی که از دادن دادخواست تجدید نظر از حکمی خودداری می‌کند و بدین ترتیب احتمال نقض حکم در دادگاه بالاتر را از موکل خود سلب می‌نماید باید زیان موکل خود را جبران کند ولی باید درصد احتمال نقض حکم در حدی باشد که انتظار نقض حکم، معقول جلوه کند. یا نفس شرکت در مراسمی، خود امتیاز قابل عنایتی به حساب آید، مثل شرکت در نمایشگاه نقاشی یا شرکت در جلسه سمیناری که از نظر علمی یا هنری یا ورزشی و نظایر آن‌ها دارای اهمیت ویژه است، سلب این فرصت می‌تواند زیان معنوی به شمار آید.

مستقیم بودن: شرط دوم برای قابل جبران بودن خسارت این است که خسارت مستقیماً از عمل متهم ناشی شده باشد. این شرط در ماده ۵۲۰ قانون آیین دادرسی مدنی تصریح شده است. طبق این ماده، خواهان باید ثابت کند که زیان وارده بدون واسطه نتیجه عدم انجام تعهد یا تأخیر در انجام آن بوده است؛ در غیر این صورت، دادگاه دعوی خسارت را رد خواهد کرد. منظور از «بدون واسطه» در اینجا، وجود رابطه سببیت عرفی بین فعل متهم و خسارت وارده است. اگر ضرر غیرمستقیم باشد، این رابطه عرفاً برقرار نیست و نمی‌توان ضرر را به عمل متهم نسبت داد. بنابراین، برای جبران خسارت، باید رابطه مستقیم یا سببیت عرفی بین ضرر و فعل متهم وجود داشته باشد.

جبران نشدن: یک ضرر را نمی‌توان دو دفعه جبران نمود، چون برای جبران یک ضرر بیشتر از یک وظیفه موجود نیست. حتی در موردهایی که در مقابل ضرر واحد بیشتر از یک مسئول یا متعهد وجود داشته باشد، چنانچه یکی از ایشان تمام ضرر یا بخشی از آن را جبران کند، به مقدار جبران، زیان دیده حق مراجعه به دیگر مسئولان را ندارد. به همین علت در ماده ۳۱۹ قانون مدنی گفته است: «اگر مالک تمام یا قسمتی از مال مغضوب را از یکی از غاصبین بگیرد، حق رجوع به قدر مأخوذ به غاصبین دیگر ندارد». چنانچه مالک ذمه یکی از غاصبین را ابراء کند حق رجوع به دیگر غاصبین را ندارد. در این باره ماده ۳۲۱ قانون مدنی می‌گوید: «هر گاه مالک ذمه یکی از غاصبین را نسبت به مثل یا قیمت مال مغضوب ابراء کند حق رجوع به غاصبین دیگر نخواهد داشت». از اصل عدم تجویز دو جبران برای یک زیان می‌شود نتیجه گرفت که یک خطر را بیش از یک بار نمی‌توان بیمه کرد و با توجه به همین اصل است که در بیمه اموال، بیمه گذار نمی‌تواند علاوه بر خسارتی که از بیمه گر دریافت می‌کند به عامل زیان برای اخذ خسارت مراجعه کند. ولی اگر خسارت بیشتر باشد نسبت به زائد، حق مراجعه به عامل زیان وجود دارد و به همین دلیل ماده

۳۰ قانون بیمه مصوب اردیبهشت سال ۱۳۱۶ گفته است: «بیمه گر در حدودی که خسارت وارده را قبول یا پرداخت می کند در مقابل اشخاصی که مسؤل وقوع حادثه یا خسارت هستند قائم مقام بیمه گذار خواهد بود و اگر بیمه گذار اقدامی کند که منافی با حق مزبور باشد در مقابل بیمه گر مسؤل می شود». تبصره ۲ ماده ۶۶ قانون تأمین اجتماعی نیز همین ترتیب را پذیرفته است ولی در بیمه عمر چنین نیست، زیرا در بیمه عمر پولی را که بیمه گر می پردازد ارتباطی به خسارت ندارد و کار بیمه گذار در واقع نوعی سرمایه گذاری است. بنابراین، اگر کسی بیمه عمر شده باشد و در حادثه اتومبیل در گذرد وارثان او می توانند گذشته از گرفتن وجه بیمه عمر از شرکت بیمه، به راننده عامل حادثه نیز مراجعه کنند یا دیه دریافت دارند. گرفتن کمک از نیکوکاران مانع جبران خسارت توسط عامل زیان یا شرکت بیمه نیست.

قابل پیش بینی بودن: منظور از قابل پیش بینی بودن خسارت این است که حد خسارت قابل جبران خساراتی است که به موجب قرارداد قابل پیش بینی بوده است و عامل خسارت در قبال خسارات غیرقابل پیش بینی و کاملاً استثنایی و تصادفی مسئولیتی ندارد مثلاً راننده ای به طور تصادفی با عابر پیاده برخورد می کند و پای او می شکند. رهگذر مقداری اشیاء قیمتی در جیب خود داشت که در این حادثه گم شد. حال آیا راننده علاوه بر پرداخت هزینه پای عابر، مسئولیت جبران کالای گمشده را نیز بر عهده دارد یا خیر؟ همچنین اگر تاجری به دلیل تقصیر شرکت هواپیمایی و عدم انجام پرواز و از دست دادن قراردادی از یک سود مسلم عرفی محروم گردد می تواند علاوه بر هزینه های متعارف ناشی از حذف پرواز مانند هزینه بلیط، اقامت، ایاب و ذهاب و غذا، ضرر ناشی از عدم انعقاد قرارداد را جبران کند؟ پاسخ به سؤالات فوق به شرط قابلیت پیش بینی ارتباط دارد بنابراین، ضرر نیز تنها در حد متعارف قابل پیش بینی و قابل مطالبه است. البته این حکم حتی در قرارداد نیز منوط به آن است که نقض به صورت عمدی و با سوء نیت و قصد اضرار صورت نگرفته باشد. اما در تعهدات غیر قراردادی که هیچ توافقی وجود ندارد استناد به شرط قابلیت پیش بینی، دشوارتر است، مگر اینکه در قانون به این شرط تصریح شده باشد.

نویسنده های قوانین انگلیس، بر این اساس عقیده دارند که خسارات قادر به پیش بینی به صورت متداول نشأت گرفته از دو حالت معرفت یا آگاهی می باشد. در حقیقت علم مدیون عهدشکن در مقابل با آسیب های قابل پیش بینی در دو تصور قابل تفکر است؛ یا واقعاً نتوانسته است وقوع زیان را پیش بینی کند که در این صورت علم او به احتمال وقوع زیان واقعی است و یا آنکه با وجود عدم پیش بینی خسارت توسط وی، به دلیل پیش بینی پذیری زیان به وسیله انسان متعارف، عجز وی از انجام این امر پذیرفتنی نیست و آگاهی با معرفت او نسبت به زیان های محتمل آینده مفروض می باشد. بنابراین مدیون عهدشکن درباره زیان هایی که به طور متعارف قابل پیش بینی بوده اند معرفتی واقعی یا فرضی دارد و بر پایه همین آگاهی از وقوع زیان، مسؤل جبران آن است.

منابع

۱. بهرامی، حمید (۱۳۹۳). ضمان قهری. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
۲. تقی زاده، ابراهیم و هاشمی، احمدعلی (۱۳۹۷). مسئولیت مدنی (ضمان قهری). تهران: دانشگاه پیام نور.
۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۶). دوره حقوق مدنی: حقوق تعهدات (جلد ۱). تهران: گنج دانش.
۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۷). دوره مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
۵. ره پیک، حسن (۱۳۹۵). حقوق مسئولیت مدنی و جبران ها. تهران: انتشارات خرسندی.
۶. زمانی، مجتبی و رضوان طلب، محمد رضا (۱۳۹۸). گونه شناسی ضررهای غیرمستقیم در مسئولیت قهری. مطالعات تطبیقی فقه و اصول، شماره ۲.
۷. شهیدی، مهدی (۱۴۰۱). آثار قراردادهای و تعهدات. تهران: مجد.
۸. صفایی، حسین و رحیمی، حبیب الله (۱۳۹۷). مسئولیت مدنی؛ الزامات خارج از قرارداد. تهران: سمت.
۹. غمامی، مجید (۱۳۸۸). ضرر در مسئولیت مدنی. تهران: شرکت سهامی انتشارات.
۱۰. قریشی، علی اکبر (۱۳۷۶). قاموس قرآن (ج ۳). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵). حقوق مدنی، ضمان قهری، مسئولیت مدنی. تهران: نشر دادگستر.
۱۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). حقوق مدنی، الزام های خارج از قرارداد: ضمان قهری. تهران: دانشگاه تهران.
۱۳. کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۰). الزام های خارج از قرارداد (ج ۱). تهران: گنج دانش.

۱۴. کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۰). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال و مالکیت. تهران: میزان.
۱۵. نجفی، شیخ محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (جلد ۳۷ و ۴۳). قم: المکتبه الاسلامیه.
16. Ashley, P. S., Palmer, B., & Aldersey-Williams, J. (2014). An international issue: 'Loss of profits' and 'consequential loss'. *Business Law International*, 15(3).
17. Coulthard, W., & Cifelli, R. (2017). Consequential loss: Do you know what you are excluding? Retrieved October 17, 2019, from <http://jws.com.au/en/insights/articles/2017-articles/consequential-loss-do-you-know-what-you-are-exclud>
18. Elguzouli-Daf v. Commissioner of Police of the Metropolis and Another [1995] 1 All ER 833 / McBreaty v. Ministry of Defense and Others [1994] The Times, November 23.
19. Harpwood, V. (2009). *Modern tort law* (7th ed.). New York: Routledge-Cavendish.
20. Honore, T. (1995). The morality of tort law: Questions and answers. In D. G. Owen (Ed.), *Philosophical foundation of tort law*. Oxford: Clarendon Press.
21. Jarva, D. (2017). What is indirect loss and how to compensate it? Retrieved October 17, 2019, from <https://lindblad.fi/en/indirect-loss-compensate>.
22. Munroe, J. (1997). *Acrylics Ltd. v. London Fire and Civil Defense Authority and Others* (2 All ER 865).
23. Suff, M., & Bourne, N. (2000). *Essential contract law* (2nd ed.). London: Routledge-Cavendish Publishing.